

*Η καταγωγή των Εβραίων της Ηπείρου **

Στις 24 προς 25 Μαρτίου του 1944, ενώ ξημέρωνε η επέτειος της Εθνικής μας γιορτής, τότε όπου τα πάντα συνείχεν ο φόβος και η αγωνία της ναζιστικής Κατοχής, συντελέστηκε στην Πρέβεζα και ταυτόχρονα και σ' όλη την Ήπειρο, μια φρικτή ακόμα τραγωδία, κοντά στις τόσες άλλες, που διέπρατταν σχεδόν κάθε τόσο στον τόπο μας και σ' όλο τον υπόδουλο ευρωπαϊκό κόσμο, την εποχή εκείνη, τα γερμανικά θηρία, η εξευγενισμένη και εκπολιτισμένη εκλεκτή φυλή των Αρείων του Χίτλερ (!!).

Πολύ πρωί κουστωδία Γερμανών στρατιωτών, επάνω σε δέκα στρατιωτικά αυτοκίνητα έζωσαν τα σπίτια των Εβραίων συμπολιτών μας, που τα είχαν εκ των προτέρων σημαδεμένα, ξεσήκωσαν άγρια και βάνανυσα από τα κρεβάτια τους, τους 156 ενοίκους, νέους, γέρους, ασθενείς, παράλυτους, γυναίκες έγκυες και αφού τους εφόρτωσαν σαν ζώα, μέσα σε κοπετούς και θρήνους και κατάρες, ανάμικτες με επικλήσεις οίκτου προς τους ασυγκίνητους δημίους των, στα αυτοκίνητα, τους απήγαγαν στην φρικτή οδό του μαρτυρίου προς τα κρεματόρια της Πολωνίας.

Εξ αφορμής της πολυκρότου δίκης του φοβερού διώκτου των Εβραίων, Γερμανού Άιχμαν, που διεξάγεται τώρα στην Παλαιστίνη, έκρινα επίκαιρο να υπενθυμίσω την παραπάνω τραγωδία κάμνοντας συγχρόνως ένα ιστορικό μνημόσυνο και μια ιστορικήν πραγματεία σχετική με την καταγωγή των εξοντωθέντων Εβραίων της Πρέβεζας και της Ηπείρου γενικά.

Ο μακαρίτης ραβίνος της συναγωγής της Πρέβεζας και αξέχαστος φίλος μου Ηλίας Ζακάρ, εξοντωθείς και τούτος μαζί με τους ομοεθνείς του στα κρεματόρια, μου είχε πη κάποτε πως οι Εβραίοι της Ηπείρου είναι ελληνικής καταγωγής. Φυσικά, ο σοφός αυτός διδάσκαλος με τα λόγια του εκείνα δεν ήθελε να πη, πως οι Εβραίοι της πατρίδος μας έχουν στις φλέβες των ελληνικό αίμα, αλλά πως κατοικούσαν στα αστικά και εμπορικά κέντρα της Ηπείρου, Πρέβεζα, Άρτα και Γιάννινα πολλούς αιώνες προ της τουρκικής κατακτήσεως. Αλλά ποια είναι άραγε η παλιότερη κοιτίδα των Εβραίων της Ηπείρου;

* Το άρθρο δημοσιεύτηκε στην εβδομαδιαία εφημερίδα των Αθηνών *Ηπειρωτικόν Μέλλον* σε δύο συνέχειες, στα φύλλα 97/481 της 8.11.1961, σελ. 1 & 2 και 97/482 της 22.11.1961, σελ. 1 & 2.

Αυτό θα εξετάσω εδώ με ολίγες γραμμές κι αν κανείς λόγιος Γιαννιώτης ξέρει τίποτε περισσότερο να προσθέσει, ευχαρίστως θα το δεχθώ. Φατνάζομαι το θέμα τούτο ν' απασχόλησε τους Ηπειρώτες λογίους και ιστορικούς.

Παλιότερα επιστεύετο πως οι Εβραίοι της Ηπείρου ήλθαν από την Θήβα και Κόρινθο μετά την άλωση και αιχμαλωσία των κατοίκων τους από τους Νορμανδούς του Ρογήρου, βασιλιά της Σικελίας, το 1147.¹ Στην Κέρκυρα μόλις στα τέλη του 14^{ου} αιώνα υπάρχει πλήθος Εβραίων εμπόρων, όπου προηγουμένως δεν υπήρχαν. Αλλά πώς βρέθηκαν εκεί; Είναι γνωστή η Οβριακή συνοικία της Κέρκυρας, σαν είδος γκέτο, στην καρδιά της πόλης, βρώμικη, σκοτεινή και ανήλιαγη. Άλλη παρόμοια συνοικία ήταν και στη Ζάκυνθο στην ίδια εποχή. Εβραίους έχει στα τέλη του 14^{ου} αιώνα και ο Μυστράς, η Μεθώνη, η Κορώνη, η Ναύπακτος και η Τρίπολη.²

Ο Ουίλλιαμ Μίλλερ γράφει πως οι καθολικοί βασιλείς Ανζού επέτρεψαν να δημιουργηθή ένα ghetto (συνοικία) Εβραίων στην Κέρκυρα το 1365.³ «Το ότι αυτοί οι Ιουδαίοι ήρθαν από την Ανατολή κυριώτερα, παρά από την Ιταλία, φαίνεται βέβαιο από το περίεργο γεγονός πως η ελληνική είναι η παλαιότερη από τις δύο κερκυραϊκές συναγωγές κι ότι το παλαιότερο γνωστό παράδειγμα της ελληνικής δημοτικής πεζογραφίας είναι μετάφραση του βιβλίου του Ιωνά για την χρήση της συναγωγής στην Κέρκυρα». Δηλαδή, οι Εβραίοι της Κερκύρας που, όπως υποστηρίζω, οι περισσότεροι ήλθαν από την ερημωθείσαν Νικόπολι και άλλοι από την Ανατολήν, δεν ήξεραν άλλη γλώσσα εκτός από τα ελληνικά και μ' αυτήν πράττουν τα της λατρείας των. Έπειτα, στους μεγάλους διωγμούς των Εβραίων της Ισπανίας, μεταξύ 1500-1550, προσέφυγαν κι άλλοι και έτσι αυξήσανε τον πληθυσμό τους. Πιθανόν να είχαν αρχίσει μετανάστευση των Εβραίων της Νικοπόλεως στην Κέρκυρα, όταν το νησί το είχαν καταλάβει το 1214 οι Δεσπότες της Ηπείρου, Άγγελοι Κομνηνοί, και το κράτησαν έως το 1267, οπότε περιήλθεν στους Ανζού. «Ο Κάρολος Α' (Ανζού) βρήκε εξαιρετικό το νησί της Κέρκυρας για την ιπποτροφία, είχε αξιόλογες αλυκές, έβγαζε άφθονο κρασί και οι ελαιώνες του, μ' όλο που δεν είχαν ακόμα την σημασία που αποχτήσαν στα Βενετσάνικα χρόνια μνημονεύονται ακόμα

¹ Αμαντος Κωσταντίνος, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τόμ. Β', Αθήνα 1957, σελ. 345.

² Miller William, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα, 1204-1566*, Αθήνα 1960, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, μετάφραση Άγγελου Φουριώτη, σελ. 616 & 623.

³ Miller William, *ό.π.*, σελ. 591.

και στον 14^ο αιώνα. Τα ιχθυοτροφεία του Βουθρωτού (Βιτζηντρό) ήταν πηγή προσόδων και υπήρχε αξιόλογη εμπορική κίνηση, για να τραβήξει μια Βενετσιάνικη, και μια Ιουδαϊκή Κοινότητα».⁴

Οι Ανζού (Ανδηγαυοί) βασιλιάδες των δύο Σικελιών, 1245-1481, οι οποίοι είχαν έδρα την Νεάπολη ήσαν: Κάρολος Α΄ (1246-1286), Κάρολος Β΄ (1286-1294), Φίλιππος κόμης του Τάραντος (1294-1331). Αυτοί επροστάτευσαν με πολλούς τρόπους τους Εβραίους ενώ κατεδίωξαν την ορθοδοξία και τον κλήρο μας στην Κέρκυρα. Είχαν συνάψει συγγενικούς δεσμούς με τους Δεσπότες Κομνηνούς της Άρτας.

Η πιο ακμαία όμως και πολυάνθρωπη στην Β.Δ. Ελλάδα, ύστερα από την της Θεσσαλονίκης ευημερούσα εβραϊκή παροικία ήταν στα χρόνια του βυζαντινού κράτους, στην εμπορικώτατη μεγαλούπολη Νικόπολη της Ηπείρου. Ο Απόστολος Παύλος κάμνοντας τις ονομαστές περιοδείες του μετέβαινε, κατ' εξοχήν, στις εμπορικές πόλεις της Ανατολής και Ελλάδας, όπου υφίσταντο ισχυρά κοινότητες εμπόρων Εβραίων, για να κηρύξη πρώτα σ' αυτούς τον λόγον του Σταυρού. Μια απ' αυτές ήταν και η πλουσία, εμπορική πολυάνθρωπη, τριλίμενη Νικόπολις, το κτίσμα του Σεβαστού. Σ' αυτήν ξεχειμώνιασε το 63 μ.Χ. ο Απόστολος των Εθνών συσταίνοντας, από τους πολυάριθμους ομοεθνείς του, ισχυρή Κοινότητα Χριστιανών Εβραίων. Φυσικά ούτε στην Κόρινθο ούτε στην Θεσσαλονίκη όλοι οι Εβραίοι προσήλθαν στην Νέα Θρησκεία. Το ίδιο συνέβη και στην Νικόπολη. Θα πρέπει, λογικά, η παλιά αυτή, από τον πρώτον αιώνα μ.Χ., εβραϊκή Κοινότης της Νικοπόλεως να διατηρήθηκε έως ότου διαλύθηκε και έσβησε η μεγάλη τούτη πόλη.

Αλλά και σ' άλλες πόλεις του Βυζαντινού κράτους, μας πληροφορεί ένας περιηγητής από την Ρατισβώνα, βρίσκονταν στον 12^ο αιώνα τόσοι Εβραίοι, παρ' όσους μπορούσε να χωρέσει η Παλαιστίνη.

Ξέρουμε πως η διασπορά των Εβραίων σε παλαιά μεγάλα ή νεοδημιουργούμενα εμπορικά κέντρα, χάριν εμπορίας, είναι έμφυτο γνώρισμα του εβραϊκού λαού και που αρχή του κρατάει στον βιβλικό Ιωσήφ. Αλλά μήπως και σε μας τους Έλληνες δεν υφίσταται από αρχαιότατους χρόνους ο μεταναστευτικός και αποικιακός χαρακτήρας !!

Τι έγιναν λοιπόν οι πολυάριθμοι Εβραίοι της Νικοπόλεως; Η μεγαλούπολις εκείνη των 300 χιλιάδων κατοίκων, που υπήρξε Εκκλησιαστική

⁴ Miller William, *ό.π.*, σελ. 593.

Μητρόπολις της παλαιάς Ηπείρου με 12 Επισκοπές, κυριεύθηκε το 934 από τον Βούλγαρον Φύλαρχον Πέτρον Δελεάνον ή Δόλιανον, έγγονο του Τσάρου Σαμουήλ. Ο ίδιος πρωτίτερα είχε καταλάβει και το Δυρράχιον, μητρόπολιν και πρωτεύουσαν του θέματος της Νέας Ηπείρου. Τότε το θέμα της Νικοπόλεως, πλην Ναυπάκτου, συνετάχθη με τον Δελεάνον. Έτσι γράφουν οι βυζαντινοί ιστορικοί.⁵

Τον Βούλγαρον φύλαρχον είχαν καλέσει στην πόλη τους οι Νικοπολίτες για να καταλύση την Βυζαντινή εξουσία, θέλοντας έτσι να αποφύγουν την δυσβάστακτη φορολογία που τους είχαν επιβάλει ο στρατηγός του Βυζαντίου Ιωάννης Κουτζομύτης. Φαίνεται πως η Νικόπολις τότε περνούσε οικονομική κρίση. Από τότε ο εμπορικοναυτικός χαρακτήρας της μεγάλης πόλεως παίρνει συνεχώς την κατιούσα και σιγά-σιγά μετατρέπεται η οικονομία της σε γεωργική και κτηνοτροφική από τους νέους κατοίκους, τους Σλάβους, Βουλγάρους και Βλάχους οι οποίοι πλειοψηφούν απέναντι των ναυτικών και εμπόρων. Από τούτους μετονομάζεται Preveza (σλαβική λέξις = πέραμα) και urbs rustica (αγροτική πόλις) από Λατίνον συγγραφέα του 12^{ου} αιώνα.

Η έδρα της εκκλησιαστικής διοικήσεως μεταφέρεται στην Κοζύλη, μικρή επισκοπή ανατολικά του Ζαλόγγου, και έπειτα στην Ναύπακτο και λίγο-λίγο εγκαταλείπεται από τους εμπόρους και ναυτικούς της. Αυτή η διαρροή του πληθυσμού θα βάσταζε ως το 1300 μ.Χ. περίπου. Πρώτα, πιθανώς, φεύγουν οι Εβραίοι έμποροι και μεταπράτες πηγαίνοντας να συνεχίσουν τις εμπορικές των δουλειές στα Γιάννινα και Άρτα, που είναι καινούργια και ακμάζοντα αλματωδώς εμπορικά κέντρα. Άλλοι Εβραίοι επήγαν στην Ναύπακτο και ελάχιστοι στην Κέρκυρα.

Η κτισμένη στις εκβολές σχεδόν του Αράχθου, πόλις της Άρτας, που αντικατέστησε την περιώνυμη Αμβρακία, από τον 10^{ου} αιώνα αρχίζει να δημιουργείται, από αγροτική κωμόπολις που ήταν ως τότε, και να αυξάνεται σε μια πλούσια εμπορική πόλη διατηρώντας ταυτόχρονα και τον γεωργικό και κτηνοτροφικό χαρακτήρα της, λόγω της πλούσιας και ποικίλης παραγωγής του μεγάλου κάμπου και των άφθονων λειβαδιών. Οι ορεινοί πληθυσμοί εξ άλλου της γύρω περιοχής, απέδιδαν όχι μόνον μέγα κτηνοτροφικό πλούτο αλλά και εξαίρετους μαχητές και στο Βυζάντιο, όπως και στον καιρό μας. Οι πιο διάσημοι καπεταναίοι του 1821 προέρχονται, ως

⁵ Άμαντος Κωνσταντίνος, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τόμ. Β', Αθήναι 1957, σελ. 207.

γνωστόν από τα Άγραφα και Τζουμέρκα. Τα πρώτα αρματολίκια εμφανίστηκαν αυτού μετά την Άλωση. Σ' αυτήν την πολίχνη, που ραγδαία εξελίσσονταν σε πόλη πλούσια εμπορική, έρχεται ο στρατηγός του Βυζαντίου –μετά την κατάλυση και διάλυση, από τους Φράγκους σταυροφόρους το 1204, της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας– Μιχαήλ Άγγελος Δούκας Κομνηνός να στήσει την έδρα της ηγεμονίας του, η οποία είναι γνωστή στην ελληνική ιστορία με το όνομα Δεσποτάτον της Ηπείρου.

Αυτή η εκλογή του Δεσπότη Μιχαήλ Αγγέλου, έφερε γρήγορα την ανάπτυξη της Άρτας σε πλούσιο εμπορικό και πολιτιστικό και καλλιτεχνικό κέντρο και προκάλεσε απότομα την αύξηση του πληθυσμού. Αυτό γίνεται πάντοτε σε παρόμοιες περιπτώσεις. Έτσι με τον καιρό η Άρτα απορρόφησε το εμπόριο και τον πληθυσμό της άλλοτε πολυάνθρωπης Νικοπόλεως. Πρώτοι και καλύτεροι έρχονται σ' αυτή ν' ανοίξουν δουλειές οι Εβραίοι έμποροι της Νικοπόλεως, ενώ οι φτωχότεροι Νικοπολίτες γίνονται αγρότες εγκαθιστάμενοι στο Μιχαλίτσι, Λούρο, Φλάμπουρα ή κατέρχονται πιο κάτω και στήνουν τις καλύβες τους στους βάλτους της σημερινής συνοικίας του Αγίου Νικολάου της Πρέβεζας μετερχόμενοι το επάγγελμα του ψαρά.

Άλλοι από τους Νικοπολίτες κατέφυγαν στην πόλη και το Κάστρο των Ρωγών και μερικοί στο Ξηρόμερο και Ναύπακτο.[⊗] Αυτό πρέπει να έγινε μεταξύ 12^{ου} και 13^{ου} αιώνας. Κι όταν καταλύθηκε από τους Τούρκους το Δεσποτάτον της Ηπείρου οι εγκατεστημένοι αυτοί Εβραίοι, μολοντί είναι εμπορικοί ανταγωνιστές των Ελλήνων, δεν εκυνηγήθηκαν από τους Τούρκους κατακτητές.

Ως γνωστόν οι Τούρκοι ουδέποτε διέταξαν ή υπέθαλψαν αντισημιτικούς διωγμούς, ενώ αντίθετα οι Φράγκοι Χριστιανοί βασιλιάδες της Δύσεως και άλλοι ηγεμόνες της, στον Μεσαίωνα, συχνά διωργάνωναν διωγμούς των πλουσίων αστών Εβραίων εμπόρων, με αφορμή οικονομική κρίση, σιτοδεία, επιδημία. Όλες τις θεομηνίες τις επροκαλούσαν οι αντίχριστοι Εβραίοι!

Μια μικρή παροιμία Εβραίων Νικοπολιτών αρχίζει να σχηματίζεται και στην Πρέβεζα, οι οποίοι ήλθαν ή απ' ευθείας από τα λείψανα της Νι-

[⊗] Τέλος του πρώτου μέρους του άρθρου.

κοπόλεως ή από την γειτονική Άρτα.⁶ Αυτό θα έγινε ανάμεσα στα 1450-1550, όταν ο μικρός συνοικισμός των ψαράδων της σημερινής Πρέβεζας, με το κτίσιμο κάστρου από τους Τούρκους, για την προστασία του πολεμικού ναυστάθμου και των ναυπηγείων της Μαργαρώνας, αρχίζει να λαμβάνει την μορφή πολίσματος.

Οι Τούρκοι την αναπτυσσομένη νέαν πόλη, στην είσοδο του Αμβρακικού, που δυνάμωσε στα χρόνια (1200-1300) με Βενετούς τυχοδιώκτες ψαράδες (Μπουρανέλους) και άλλους ναυτικούς Δαλματούς την ωνόμασαν Γενί-Πρέβεζα, ενώ την αρχαίαν Νικόπολιν την έλεγαν Ισκι-Πρέβεζαν (Παλαιοπρέβεζαν). Το όνομα είναι Δαλματοσλαβικόν. Για τούτο έχω πραγματευθή άλλοτε αυτά τα ονόματα πόλεων, Νέα Πρέβεζα - Παλαιά Πρέβεζα, Νέα Κόρινθος - Παλαιά Κόρινθος, Νέαι Πάτραι - Παλαιαί Πάτραι κ.τ.ο. δείχνουν τον ίδιο τρόπον δημιουργίας τους.⁷

Στα 1500 περίπου γίνεται στην Ισπανία ο μεγάλος διωγμός των Εβραίων από τους βασιλείς Φερδινάνδο και Ισαβέλλα. Πού να καταφύγουν αυτοί οι δυστυχείς για να γλυτώσουν την εξομωσία, ή το κάψιμό τους επάνω στις πυρές της Ιεράς Εξετάσεως; Στην Ιταλία και Γαλλία βασιλεύει η ίδια μισαλλοδοξία μεταξύ των Καθολικών βασιλέων και ηγεμόνων, όπως και στην Ισπανία, εμπνεομένη από τον Πάπα της Ρώμης και τα καθολικά μοναχικά τάγματα. Μόνο οι αριστοκρατικές πολιτείες οι ανεξάρτητες και βιομηχανικές τής Βορείου Ιταλίας (Μιλάνο, Γένοβα, Τριέστη κ.λπ.) τους παρέχουν άσυλο.

Εξαιρετικά η Βενετία δέχεται τους Εβραίους φυγάδες και τους αφήνει να εγκατασταθούν στις κτήσεις της, στις παραλιακές πόλεις της Δαλματίας, στα νησιά του Ιονίου πελάγους, στην Κρήτη, Κύπρο, Μεθώνη και στις πόλεις της Ηπειρωτικής ακτής, όταν κατώρθωνε μονίμως να σταθεροποιηθή στις τελευταίες τούτες. Πιο άνετα όμως και ελεύθερα δέχονται τις ομάδες των Εβραίων φυγάδων της Ισπανίας και Ιταλίας, οι Τούρκοι, οι οποίοι από το 1430 που επήραν τα Γιάννινα, επεξέτειναν τις κατακτήσεις τους σ' όλη την Β.Δ. Ελλάδα. Ικανός αριθμός αυτών καταφεύγει στους ομοε-

⁶ Μεγάλη επίδοση και άνθηση οικονομική επήρε η εβραϊκή παροικία της Πρέβεζας στον καιρό της Βενετοκρατίας (1717-1797), τότε που ο πληθυσμός της πόλεως είχε φθάσει στις 16 χιλιάδες κατά τον Αραβαντινόν.

⁷ Βασιλάς Ηλίας, «Ο γεωγραφικός άτλας του Κορονέλλι. (Πρέβεζα-Νικόπολις. Έτυμον της λέξεως Πρέβεζα)», *Ηχώ του Ιονίου*, τχ. 123-125, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1956, σελ. 7-8 και τχ. 132-134, Ιούνιος 1957, σελ. 9-11.

θνείς των στην Άρτα, Γιάννινα και Πρέβεζα. Πρώτο σκάλωμά τους ήταν η Κέρκυρα. Γι' αυτό στην Βενετοκρατούμενη από το 1385 Κέρκυρα συνίσταται πλούσια εβραϊκή Κοινότητα. Από κει διοχετεύονται στις απέναντι ακτές της Ηπείρου και ιδίως στην Πρέβεζα. Από την Πρέβεζα θα πάνε στα Γιάννινα και Άρταν. Είπαμε και είναι διαπιστωμένο, πως ούτε οι Τούρκοι ούτε και η Βενετική Δημοκρατία, που οι πληθυσμοί της και τα καράβια της περιέχουν συνονθύλευμα ποικίλων φυλών της Μεσογείου, έκαμαν αντιεβραϊκούς διωγμούς. *Sia mo primo Venetsanie poi Christiani*. Είμαστε πρώτα Βενετοί και κατόπιν Χριστιανοί, έλεγαν οι Βενετοί.

Είναι γνωστόν επίσης, πως το μεγαλύτερο μέρος των διωγμένων Εβραίων της Ισπανίας, επήγε και εγκαταστάθηκε στην μεγαλούπολη Θεσσαλονίκη, όπου ενίσχυσε εξαιρετικά το από τους Ελληνιστικούς χρόνους εκεί ακμάζον πολυάριθμον Εβραϊκόν στοιχείον. Ο ραβίνος Βενιαμίν Τουδέλας, που γύρισε στα συναγώγια της Ανατολής στον 12^ο αιώνα, ευρήκε, καθώς λέει, στο πολύτιμο οδοιπορικό του, 100 Εβραίους στην Άρτα, 100 στον Έπαχτο, 200 στο Χρυσό (κοντά στα Σάλωνα), 50 στην Παλιά Πάτρα, 500 στην Κόρινθο, 200 στην Θήβα, 200 στην Εύβοια και στην Κέρκυρα μονάχα ένα.⁸

Σαν πολύ στρογγυλούς αριθμούς αναφέρει ο Ραβίνος αυτός. Αν εμέτρησε τους ομοεθνείς του στις συναγωγές, φυσικά θα ελάθεψε στην ακρίβεια του πληθυσμού τους. Πιο πολλοί πρέπει να ήσαν. Πιστεύω, λοιπόν, ότι οι Εβραίοι της Άρτας, της Ναυπάκτου και των Γιαννίνων, τα οποία φαίνεται δεν επισκέφθηκε ο ραβίνος ήσαν απόγονοι των Νικοπολιτών Εβραίων. Η Πρέβεζα στην εποχή αυτή ήταν μικρός συνοικισμός ψαράδων, όπως εκθέσαμε παραπάνω. Οι πληθυσμοί αυτοί των Εβραίων της Θήβας και Κορίνθου, που αναφέρει ο Τουδέλας εξούσαν προ της αλώσεως των πόλεων τούτων και ερημώσεως και αιχμαλωσίας των κατοίκων, ιδίως των ασχολουμένων με την μεταξουργίαν, από τον Νορμανδό ηγεμόνα της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας Ρογήρο το 1147, ο οποίος τους μετέφερε στο Παλέρμον, όπου ανέπτυξαν με τον καιρό την μεταξουργία. Τους Εβραίους εμπόρους και μεταπράτες γιατί να τους απαγάγη; Στους Εβραίους λοιπόν της Άρτας και Πρέβεζας και των Γιαννίνων καταφεύγουν πλείστοι Εβραίοι της Ισπανίας, στον καιρό των μεγάλων διωγμών τους (1450-1550). Αυτήν μου την άποψη την ενισχύει και το εξής περιστατικό και πληροφορία.

⁸ Περιοδικόν *Νουμάς*, αρ. 156, 24.8.1905.

Μια μέρα του Απριλίου του 1935 ο σοφός ραββίνος της Πρέβεζας, μακαρίτης Ηλίας Ζακάρ, με εκάλεσε να παρακολουθήσω το μάθημα, που έκανε στα εβραϊόπαιδα στο σχολείο τους, που συνείχετο στην Συναγωγή. Στο οικόπεδο αυτό ήταν κτισμένη μέχρι το 1931 η οικία του Σπύρου Μπότσαρη, πολεμάρχου, Σουλιώτη και συμμάχου των Βενετών, οι οποίοι τον εγκατέστησαν στην Πρέβεζα το 1736. Τώρα (1961) είναι κτισμένη η νέα συναγωγή (Εικ. 1). Μετά το μάθημα με έμπασε στο άδυτο της συναγωγής, όπου μου έδειξε ένα μεγάλο κύλινδρο περγαμηνής, που περιείχε όλη την Πεντάτευχο σε παλαιογραφική στενογραφημένη γραφή και μου είπε τα εξής! «Ο κύλινδρος αυτός προέρχεται από τους Εβραίους πρόσφυγες, τους προγόνους μας από την Ισπανία και είναι 600 ετών. Κανένας άλλος εκτός από μένα δεν μπορεί να διαβάσει τα γράμματα αυτά». Και μου έδειξε έως που edιάβασε το περασμένο Σάββατο. Τί απέγινε το πολυτιμώτατο αυτό χειρόγραφο μετά την σύλληψη και απαγωγή των Εβραίων Πρεβεζάνων, στις 24 προς 25 Μαρτίου του 1944, από τους Γερμανούς δεν μπόρεσα να μάθω. Τον έκλεψαν οι Γερμανοί; Τον επήραν οι δικοί μας, όταν επηκολούθησε η λεηλασία των εγκαταλελειμμένων εβραϊκών σπιτιών;

Ας σημειώσω ακόμη ότι οι δικοί μας Εβραίοι ωμιλούσαν πιο πολύ τα ελληνικά. Ήταν η μητρική τους γλώσσα. Εβραϊκά ελάχιστα ήξευραν. Ισπανικά καθόλου. Από τα χρόνια των Πτολεμαίων της Αλεξανδρείας οι Εβραίοι εχρησιμοποιούσαν στις συναγωγές τους στην Ελλάδα την ελληνική γλώσσα. Γι' αυτό έγινε και η μετάφραση των 70 και άλλες προ αυτής.

Κλείνω εδώ το ιστορικό μου σημείωμα τούτο, πιστεύοντας πως απέδειξα αρκετά πειστικά την εκ Νικοπόλεως καταγωγή των Εβραίων της Ηπείρου.

Ας προσθέσω και την ακόλουθη οδυνηρή της τραγικής εξόδου ανάμνηση. Κατά τις 10 το πρωί θα ετελούσαμε τυπική και κρύα δοξολογία στο μητροπολιτικό ναό του Αγίου Χαραλάμπους για την επέτειο της Εθνικής μας εορτής. Ο τότε και τώρα Δήμαρχος Πρεβέζης κ. Δημήτριος Κρόκος και ο μακαρίτης Δεσπότης μας Ανδρέας προσκάλεσαν και τις Γερμανικές αρχές στην Δοξολογία. Πράγματι ήλθαν.

Έχω μπροστά μου την ωχρή και σβησμένη ωραία φυσιογνωμία του μακαρίτη σεπτού Ιεράρχη μας, ο οποίος περίλυπος έως θανάτου για το διαπραχθέν την νύκτα εκείνη έγκλημα των Γερμανών κατά των Εβραίων της πόλης μας, έκαμε την εξής ευχήν μπροστά στους ασυγκίνητους και ψυχρούς Γερμανούς αξιωματικούς από το Ιερό βήμα της Εκκλησίας: «Υπέρ της ειρή-

νης του σύμπαντος κόσμου στηριζομένης επί των αρχών του Ιερού ημών Ευαγγελίου». Ήταν και τα λόγια τούτα ένας τρόπος διαμαρτυρίας και εθνικής αντιστάσεως, που ρίχτηκε κατά πρόσωπο των Γερμανών.

Μαζί με τους υπόλοιπους Εβραίους της Πρέβεζας εμαρτύρησε στην Πολωνία και ο μνημονευθείς παραπάνω Ραβίνος Ηλίας Ζακάρ. Την ίδια μέρα σύρθηκαν στα στρατόπεδα της Πολωνίας και τ' άλλα και οι Γιαννιώτες και Αρτινοί Εβραίοι.

Την ευχή του μακαρίτη Δεσπότη μας ας την επαναλάβουμε τις κρίσιμες τούτες ημέρες.

*ΕΙΚΟΝΑ 1: Η εβραϊκή συναγωγή της Πρέβεζας
επί των οδών Πριγκηπίσσης Μαρίας και Κ. Κρυστάλλη
που μετονομάσθησαν σε Κ. Καρνωτάκη και 21^{ης} Οκτωβρίου
Φωτογραφία του 1957
(Αρχείο οικογένειας Νικολάου Α. Κωστούλα)*